

พงศาวดาร ร 4. ถูกกลบเกลื่อนมุมมองใหม่ พระจอมเกล้า ฯ “ฝากเมืองไทย”

ไว้กับจักรพรรดิฝรั่งเศส

ไกรฤกษ์ นานา

ในแง่มุมหนึ่งของพงศาวดารไทย นักพงศาวดารโดยมากเห็นพ้องว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทรงดำเนินพระบรมราชาไชยาเปิดประเทศอย่างกว้างขวางยิ่งกว่าสมัยใด ๆ ในอดีตกาล ไทยไม่เพียงจะเปลี่ยนโฉมหน้าตามแบบอารยประเทศเท่านั้น หากแต่ยังไม่เปลี่ยนแนวนโยบายต่างประเทศอย่างชนิดกลับหน้ามือเป็นหลังมืออีกด้วย

ข้อความทำนองนี้มีกอธิบายต่อไปอีกว่า เป็นเพราะ “พระปรีชาญาณ” มองเห็นการณ์ไกล กิตติศัพท์ส่วนพระองค์นี้มีส่วนบังคับ “ผู้อยู่เบื้องหลัง” คนอื่น ๆ ซึ่งที่จริงอาจมีส่วนผลักดันแนวความคิดและทัศนคติใหม่ ๆ ต่อพระเจ้าอยู่หัวโดยตรง อันเป็นสาเหตุให้ความเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นเกิดเป็นจริงขึ้นมา

แต่ในอีกแง่มุมหนึ่งที่น่าพิจารณาอย่างยิ่งคือ บทบาทของที่ปรึกษาชาวต่างประเทศบางคน ผู้มีอิทธิพลต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสมอมา ตั้งแต่ยังไม่ได้ทรงขึ้นครองราชย์ คนเหล่านี้สามารถโน้มน้าวพระทัยให้พระองค์ทรงกลายเป็นนักคิดหัวก้าวหน้าในเวลาอันรวดเร็ว ทว่าภาพโดยรวมก็ยังคงเน้นไปที่พระอัจฉริยภาพของพระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียว

ชาวต่างชาติที่ว่่านี่ประกอบด้วย **ปราชญ์นักบวช ชาวฝรั่งเศส และอเมริกัน** ผู้เป็นเรี่ยวแรงสำคัญในการแนะแนวทางที่จะนำเจ้าฟ้ามงกุฎไปสู่วิชาความรู้อันทันสมัย ขณะประทับอยู่ ณ วัดราชาธิวาส ได้ทรงเรียนภาษาละตินกับบาทหลวงปาลเลอกัวส์ และเมื่อทรงย้ายไปประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ ก็ได้ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับนายเจสซี คาสเวลมิชชันนารีอเมริกัน จึงนับเป็นโอกาสดีอย่างหนึ่งที่ทำให้เจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบเรื่องราวของต่างประเทศมากขึ้นกว่าเดิม ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่กับคาสเวลเป็นเวลาปีครึ่ง ยอร์ช แมคฟาแลน มิชชันนารีคนหนึ่งซึ่งเข้ามาในเวลานั้น กล่าวไว้ว่า “อนาคตของสยามขึ้นอยู่กับชั่วโมงเหล่านี้ ซึ่งครูนักสอนศาสนาผู้ซื่อสัตย์และศิษย์ผู้ทรงอุตสาหวิริยะ มีสมองปราดเปรื่อง และสนพระทัยในวิทยาการต่าง ๆ ได้สนทนาแลกเปลี่ยนความรู้กันอย่างสนิทสนม” นายคาสเวลผู้นั้นว่าเป็นผู้มีบทบาทสำคัญที่ได้ส่งเสริมความคิดอิสระในการปกครองได้แนะแนวทางให้เจ้าฟ้ามงกุฎเปิดประเทศไปสู่การพาณิชย์และการปรับปรุงนโยบายที่ล้ำสมัย เมื่อพระองค์ได้เสวยราชสมบัติ⁽²⁾ และ⁽¹⁾

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

ระบอบเก่า เช่น เสนาบดีชั้นผู้ใหญ่ในตระกูลขุนนาง หรือแม้แต่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวเอง ผู้ทรงฝึกฝนชาวตะวันตกอยู่ ก็ยังไม่ทรงเห็นด้วยกับการอ่อนข้อเสียทุกอย่าง⁽²⁾

อย่างไรก็ตามการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความสำเร็จในการเจรจาทำสนธิสัญญาในครั้งนั้น “มิได้เป็นการประกัน” ให้พระองค์ทรงครองราชบัลลังก์อยู่อย่างสงบสุขเลย จะเห็นว่าในช่วง 10 ปีหลังแห่งรัชสมัยของพระองค์ รัชกาลที่ 4 ต้องจงเผลิขุมกับการบีบบังคับทั้งจากอังกฤษและฝรั่งเศสมากขึ้นทุกที จนทำให้ทรงห่วงใยอนาคตยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ สาเหตุเพราะมหาอำนาจทั้ง 2 เป็นฝ่าย “ไม่รู้จักพอ” ในความต้องการจากอาณานิคมของตน⁽¹⁾

เมื่อทรงแนพระทัยว่าอังกฤษและฝรั่งเศสเป็น 2 ชาติเท่านั้นที่ต้องการแข่งบารมีกัน และสร้างเพอทธิพลของตนเองในอุษาคเนย์ จึงทรงหันมาให้ความสำคัญกับการส่งผู้แทนพระองค์ออกไปเจรจาถึงยุโรป ตามคำแนะนำของบาทหลวงปาลเลอกัวส์ ดังที่อ้างแล้วข้างต้น มีพระประสงค์จะส่งทูตออกไปยังอังกฤษและฝรั่งเศส 2 ประเทศในเวลาไล่เลี่ยกัน เพื่อบรรลุจุดหมายในการให้ทั้ง 2 มหาอำนาจ “คานอำนาจ” กันเองในปัญหาสยาม

กุศโลบายขั้นที่ 1 มิได้แสดงเพียงว่าฝ่ายไทยต้องการเปิดประตูทำการค้ากับต่างประเทศ และยอมรับความเปลี่ยนแปลงภายในด้วยการยอมทำสัญญาแต่โดยดีเท่านั้น หากแต่ไทยกำลังจะ “สถาปนาตนเอง” ให้เป็น “รัฐอิสระ” เคียงบ่าเคียงไหล่กับบรรดาชาติเอกราชทั้งหลายในโลก เหมือนกันตัวเองออกไปจากสถานการณ์ความขัดแย้งและหลีกเลี่ยงกรณีพิพาทต่าง ๆ ที่อาจจะหลงกลพวกอังกฤษ ฝรั่งเศสได้

ผลที่ได้รับคือในอังกฤษ (พ.ศ. 2400) ครีนิวิกตอเรียทรงต้อนรับการมาเยือนของคณะทูตอย่างเอิกเกริกและเต็มภาคภูมิ แต่แล้วในปีเดียวกันนั้นเอง พระราชินีอังกฤษต้องจงประสบความสูญเสียครั้งยิ่งใหญ่ เมื่อพระราชสวามีคือเจ้าชายอัลเบิร์ตเสด็จทิวงคตลง ทำให้อังกฤษซึ่งเคยใช้นโยบายก้าวร้าวตั้งต้นกับสยาม จำต้องลดบทบาทลงเป็นเงาตามตัว เพราะเจ้าชายอัลเบิร์ตนั้นเป็นที่ปรึกษาที่ใกล้ชิดและเป็นผู้กำหนดนโยบายต่างประเทศคนสำคัญของครีนิวิกตอเรียอยู่ก่อนหน้านั้น⁽⁷⁾

กล่าวฝ่ายฝรั่งเศส (พ.ศ. 2404) นโปเลียนที่ 3 ทรงต้อนรับคณะทูตไทยยังเต็มพระทัยเช่นกัน การมาถึงของคนไทยล่าช้ากว่าในอังกฤษ 4 ปี เนื่องจากฝรั่งเศสมัวแต่ติดพันอยู่ในสงครามไครเมีย แต่ความล่าช้านี้ก็กลับส่งผลดีต่อไทย ทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงและการปรับนโยบายของฝรั่งเศส ภายหลังที่นักเรียนที่ 3 ทรงเห็นความอ่อนแอของอังกฤษและการสูญเสียเจ้าชายอัลเบิร์ต

กุศโลบายขั้นที่ 2 ของไทย คือการเบนความสนใจของฝรั่งเศสในเมืองเขมรไปที่การส่งทูตไปกรุงปารีสเป็นหลัก เพื่อสร้างภาพพจน์ที่ดีในสายตาชาวฝรั่งเศส มีพระราชดำรัสกับราชทูตไทย

เอกสารนี้เป็นปารีสว่า “เราจำจะต้องตัดสินใจทำอะไรบางอย่างหนึ่ง” นั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้าไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้คัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

เมื่อความระแวงทางอังกฤษลดลงไปบ้าง โครงการในฝรั่งเศสจึงถือเป็นการลงทุนลงแรงครั้งใหญ่ที่สุดกับชาวต่างชาติ ตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ตั้งมา ในปี พ.ศ. 2404 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดส่งเครื่องมงคลราชบรรณาการจำนวนมากไปถวายโปเลียนที่ 3 เป็นที่น่าสังเกตว่าของที่ส่งไปฝรั่งเศสนั้นมีคุณค่าและจำนวนมากกว่ที่ส่งไปอังกฤษหลายเท่าตัว แสดงถึงการให้ความสำคัญแก่พระจักรพรรดิเป็นกรณีพิเศษ เพื่อขอเข้าสวามิภักดิ์อยู่ภายใต้พระบรมเดชานุภาพอันน่าเกรงขามซึ่งมีล้นพ้น ในขณะที่ก่อนที่พระจักรพรรดิจะทรงดำเนินการแบบหักหาญจิตใจกับสยามต่อไปอีก ดังที่ได้ทรงกระทำกับเขมรโดยพลการ ทั้งยังแสดงท่าทีคุกคามดินแดนลาวของไทยซึ่งติดอยู่กับเขมรอีกด้วย

พระพจนารถในพระราชสาส์น รัชกาลที่ 4 ถึงนโปเลียนที่ 3 ซึ่งสอดแทรกอยู่ด้วยวาชนักการทูตชั้นสูง แม้ฟังดูกำกวมแต่ก็เต็มไปด้วยการอำพรางกุศโลบายของการเอาตัวรอด

“ฝ่ายผู้ครอบครองแผ่นดินสยามที่มีกำลังพอประมาณจะระงับความได้ (ความไม่เข้าใจกัน) ในบัดนี้มีและภายหน้านั้นจะได้ครอบครองแผ่นดินอยู่เย็นเป็นสุขสวัสดิ์ดีไม่มีความร้อนรำคาญได้ก็ด้วยพระเจ้าแผ่นดินประเทศใหญ่ ๆ ในเมืองที่มาทำสัญญาแล้วนั้น ทรงคิดและไต่ถามถึงด้วยพระเมตตากรุณาเนื่อง ๆ ในการอันควรเมื่อเหตุใด ๆ หากจะบังเกิดมีเพราะฉนั้นของพระเจ้ากรุงฝรั่งเศสจงทรงพระเมตตากรุณาปราณีแต่ผู้ปกครองสยามประเทศนี้ให้จงมาก”⁽⁷⁾

ความนัยตามพระราชดำรัสนี้ เปรียบได้กับการ “ปฏิญาณตัว” ไว้ล่วงหน้าว่าจะสยามพร้อมที่จะสนองพระราชบัญชา อันเป็นประกาศิตของพระจักรพรรดิฝรั่งเศสอยู่เสมอ ด้วยเหตุว่าเป็นหนทางเดียวที่จะลดอุณหภูมิความทะเลาะทะยานที่ฝรั่งเศสมีอยู่ลงบ้าง

ตรัสแบบชือ ๆ ต่อไปอีกว่า ”อนึ่งอำนาจปกครองฝ่ายสยามก็ยังไม่ยอมอยู่ กรุงสยามไว้ใจว่าสยามจะยังยืนมั่นคงดำรงเป็นปรกติอยู่ได้ ก็เพราะกรุงฝรั่งเศสทรงพระเมตตาปราณีอนุเคราะห์กรุงสยาม” ท้ายที่สุดทรงลงท้ายพระราชสาส์นของพระองค์อย่างหมดพิชสงว่า “เพื่อจะเป็นสำคัญให้ทราบความจงรักภักดีของกรุงสยาม”

“มุมมองใหม่” ที่เปิดเผยโฉมหน้าอันแท้จริงของนโปเลียนที่ 3 คือการที่พระองค์ทรงถูกกล่าวหาว่าเป็นจักรพรรดิที่ดูร้าย คลั่งอำนาจ และโหดเหี้ยมต่อชาวสยาม (ดูศิลปวัฒนธรรมปีที่ 25 ฉบับที่ 5 มีนาคม 2547 พบหลักฐานใหม่ในปารีส จดหมายคิงมงกุฎถึงนโปเลียน “น่าสงสัย”) บัดนี้พระองค์ทรงสามารถพลิกสถานการณ์ให้กลายเป็นที่พึงสุดท้ายของสยาม ที่น่านับถือที่สุด และกลายมาเป็นผู้นำชาติมหาอำนาจเพียงพระองค์เดียวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคยขอพระราชทานอภัยโทษด้วยความเคารพยำเกรงอย่างไม่ถือพิธีอีกต่อไป

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่นิยมนำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้าไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

“กรุงสยามอ่อนวอนตกลงฝรั่งเศสมา การใด ๆ ที่ผู้ปกครองแผ่นดินสยามเข้าใจผิดพลั้งพลาด ทำให้คลาดเคลื่อนอย่างไรไปบ้าง ขอพระเมตตากรุณางดโทษ โปรดตักเตือนให้ทราบความตามเหตุผล จะได้ผดุงรักษาแผ่นดินสยามไว้ให้เรียบร้อยใหม่ กรุงสยามเป็นแต่เจ้าแผ่นดินเมืองน้อยเมืองไกลไม่เข้าใจอย่างธรรมเนียมในข้างยุโรปเลย เมื่อผิดชอบเหลือเกินประการใด กรุงฝรั่งเศสจงโปรดอย่าได้ถือโทษเลย”⁽³⁾

และเมื่อไปเยือนที่ 3 พระราชทานเครื่องอิสริยยศมายังพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมกับทรงตอบรับที่จะรักษาพระราชไมตรีไว้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงปลื้มปิติ

“การที่กรุงฝรั่งเศสทรงพระเมตตาตำริจะให้เป็นยศยิ่งใหญ่แก่ผู้เป็นบรรพบุรุษในแผ่นดินสยามทั้งสอง ซึ่งแต่ก่อนได้ลำดับอันรุ่งเรืองของสิ่งหราชอาณาจักรแผ่นดินแอมเปรอ เป็นแครนกรอค และแครนอพิเซอ มีเครื่องสำหรับยศครั้งนี้ กรุงสยามมีความคิดขอบพระเดชพระคุณกรุงฝรั่งเศสเป็นอันมาก ครั้นเมื่อได้ฟังพระราชปริญาว่าจะโปรดรักษาทางพระราชไมตรีในระหว่างฝรั่งเศสกับสยามนี้ไว้ ไม่ให้มีความเปลี่ยนแปลงไปเลย ก็มีความชื่นชมยินดีนัก จึงเกิดความอยากยิ่งนักที่จะแสดงความที่ตนเป็นผู้กตัญญูพระเดชพระคุณของกรุงฝรั่งเศสให้ยิ่งขึ้นไปอีก”⁽³⁾

การ “ฝากเมืองไทย” ไว้ในพระบรมราชานุญาตของนโปเลียนที่ 3 เป็นกุศโลบายชั้นตอนสุดท้ายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบได้จนตลอดรัชสมัยและได้รับการยืนยันโดยนักพงศาวดารชาติอื่น ๆ ในยุคต่อมาอย่างกว้างขวาง

ชาวอังกฤษชื่อวิลเลียม สมิธ เป็นไว้ในหนังสือพระราชชีวประวัติของนโปเลียนที่ 3 ว่า เป็นพระวิเทโศบายอันละเอียดอ่อนลึกซึ้งของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงสามารถยึดฝรั่งเศสไว้เป็นที่พึ่งได้ เมื่อเริ่มสมัยจักรวรรดินิยมในเอเชีย โดยที่มิได้กลายเป็นรัฐในอารักขาตามนโยบายหลักของฝรั่งเศส แต่กลับเป็นพันธมิตรนอกระบบที่ไม่มีใครปฏิเสธได้⁽⁷⁾

ในปี พ.ศ. 2410 หนึ่งปีก่อนสิ้นรัชกาลที่ 4 นโปเลียนที่ 3 ทูลเชิญให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดส่งผู้แทนสยามไปออกธำเนาะในงานมหกรรมโลก “ปารีส เอ็กซ์โปนิชันแวงร์แซล” ณ พระราชวังของเดอมาร์ส รัชกาลที่ 4 ทรงตอบรับทันทีด้วยความพอพระทัย ทรงถือว่าเป็นความสำเร็จครั้งใหญ่ในรัชสมัยของพระองค์ที่ได้รับการยอมรับจากฝรั่งเศส และสยามจะได้เป็นที่ประจักษ์ต่อสายตาชาวโลกในกรุงปารีส ท่ามกลางบรรดาประเทศเอกราชชั้นนำ⁽⁵⁾

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้าไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

เป็นที่ทราบกันดีว่าสยาม “ไม่มีทางเอาชนะ” ในการสงครามกับฝรั่งเศสได้ ฉะนั้นหนทางเดียวที่เหลืออยู่คือการเอาชนะใจผู้นำของฝรั่งเศสด้วยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งเห็นได้ชัดที่สุดในรัชกาลที่ 4 ของไทย

คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ นักพงศาวดารไทย เขียนไว้ว่า “มองข้างหลัง รู้ความเป็นมา เห็นข้างหน้า รู้ความเป็นไป” กล่าวถึงความอยู่รอดของเมืองไทยว่า “เพราะทุกสิ่งทุกอย่างมีความเชื่อมโยงกันทั้งอดีต-ปัจจุบัน-อนาคต ส่งผลให้ ‘รู้เขา รู้เรา รู้โลก’ รบร้อยครั้ง แม้มิชนะทั้งหมดร้อย ครั้ง แต่ก็ไม่แพ้ร้อยครั้ง ถึงแพ้บางครั้งก็ยังมีรู้ข้อบกพร่องที่ทำให้แพ้แล้วแก้ไขให้ชนะได้ครั้งต่อไป” (4)

ข้อมูลใหม่ชิ้นล่าสุดค้นพบในฝรั่งเศสเมื่อเดือนพฤษภาคม 2547 เป็นวารสารของคณะมิชชันนารีคาทอลิก พิมพ์ในปี ค.ศ. 1880 (พ.ศ. 2423) กล่าวไว้ว่าลายการจากไปของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยย้อนหลังกลับไปเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อ 12 ปีก่อนหน้านั้น คือ พ.ศ. 2411 เมื่อรัชกาลที่ 4 สวรรคตและได้นำภาพวาดลายเส้นของพระเมรุมาศอนุนามในงานพระบรมศพ มาตีพิมพ์ให้ชมด้วย พร้อมกับลงบทความถึงสังฆราชปาเลอกัวส์ว่า “เป็นชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งที่ได้สร้างคุณประโยชน์ให้ทั้งฝรั่งเศสและสยาม ท่านได้เขียนหนังสือขึ้นเล่มหนึ่ง พรรณนาเรื่องราวเกี่ยวกับประเทศนี้ และได้นำขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายนโปเลียนที่ 3 ทำให้ชาวฝรั่งเศสรู้จักดินแดนแห่งนี้ดีขึ้น ท่านมีส่วนเป็นอันมากในการสร้างทัศนคติที่ดีเกี่ยวกับอารยธรรมฝรั่งเศสต่อพระเจ้ากรุงสยาม เป็นการปูพื้นฐานให้สยามได้เป็นประเทศหนึ่งที่ได้รับคามอนุเคราะห์จากสมเด็จพระจักรพรรดิของเราในเวลาต่อมา” (8)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบความพ่ายแพ้ในตอนแรก เมื่อไม่ทรงสามารถต้านทานอนุภาพของฝรั่งเศสที่พุ่งเข้ามาอย่างพายุบุแคมแต่ไม่ใช่ตลอดไป เมื่อทรงจับทิศทางได้ จึงปรับเปลี่ยนฐานะของตนเอง จากที่เคยใหญ่คับฟ้า เมื่อถึงเวลาที่ต้องยอมเล็กน้อยเพื่อผ่านเข้าสู่ยุคโลกใหม่ ในที่สุดพระองค์ก็สามารถพลิกสถานการณ์จากแพกลายเป็นชนะได้

เอกสารอ้างอิง

(1) การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า. พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจหม่อมสายศรีรัช ฌ เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น เมื่อนำไปเผยแพร่โดยไม่ได้รับอนุญาตถือว่าผิดกฎหมาย
ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้

อยุธยา. กรุงเทพฯ, 2512.

- (2) ทรงศรี อัจจอรุณ. สิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจ. กรุงเทพฯ : สมาคม
สังคมศาสตร์, 2506.
- (3) พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : มหามงกุฎราช
วิทยาลัย, 2528.
- (4) สุจิตต์ วงษ์เทศ. “มองข้างหลัง รู้ความเป็นมา เห็นข้างหน้า รู้ความเป็นไป” มติชน, 17
พฤษภาคม 2547.
- (5) Grehan, M.A. Le Royaume de Siam. Paris, France, 1868.
- (6) Launay, Adrien. Siam et Les Missionnaires Français, Tours. France, 1896.
- (7) Smith, William H.C. The Pursuit of Prestige : Napoleon III. London, 1991.
- (8) วารสาร Les Missions Catholiques. Paris ฉบับลงวันที่ 27 สิงหาคม 2423

เอกสารนี้เป็นเอกสารที่สงวนไว้สำหรับการใช้งานเพื่อการศึกษาเท่านั้น ไม่อนุญาตให้นำไปใช้ประโยชน์ด้านการค้า
ไม่ว่ากรณีใดๆ ทั้งสิ้น อีกทั้งห้ามมิให้ตัดแปลงเนื้อหา และต้องอ้างอิงถึงเจ้าของเอกสารทุกครั้งที่มีการนำไปใช้